III.
Tipariturile romanesti ale lui Coresi si Biserica Reformata a Romanilor de peste munti

La 1558 Mircea Ciobanul isi taie Vladicii si boierii; peste cateva luni, cum stim, judele Hanas sileste pe preotii din Schei, Toma, care se calugari apoi, spre pocainta, la manastirea munteana a Rancaciovului, si Dobre, nepotul de sora al celui d'intaiu, sa recomande Catehismul luteran credinciosilor din enoria lor. In acelasi an, Despot apare intaiasi data la Brasov si-si tipareste acolo genealogia care-l cobora din zei. In toamna anului 1560 "Vladica Romanesc" al Ardealului venia in acest Brasov, unde nu se temea de eresie, ci, din potriva, avea bucurie pentru introducerea ei intre Romanii Scheiului.

Acest episcop trebuia sa fie un Vladica trecut la calvinism. La 10 April 1562, un act al lui Ioan Sigismund pomeneste pe vechiul episcop Sava, care fusese inlocuit dupa staruintile lui Melchior Balassa, cu Gheorghe de Ocna (Wizaknai), si caruia, la data de mai sus, i se da inapoi "episcopatul romanesc din Geoagiul-de-jos". Stim acum ca Sava si-a avut casa in Lancram langa Sas-Sebes si ca el a plecat din Ardeal, pentru pricini binecuvantate: "parasirea profesiei evanghelice si a invataturii crestine".

Autoritatea acestor Vladici se intindea mai mult asupra partilor de Apus ale Ardealului si asupra Banatului, unde se pare ca inca de pe atunci li se daduse o protopopie de Inidora si una de Caransebes. In Inidora, de altminterea, ca si in Seghesti din partile Crisurilor, langa Beius, - unde un "arhidiacon", adeca tot un protopop-Vladica de acestia, Dan, e pomenit, la 1503, ca si urmasii sai, Ioan (1538) si Petru (1554), in intariri de privilegii, ale episcopului latin de Oradea-Mare -, asezamantul protopopilor era mai vechiu decat reforma.

La Inidora chiar, inca de la inceputul veacului al XVI-lea, la 1506 si 1526, domnii din castel numiau "protopop al bisericii Romanilor, cladita in orasul Inidorii",- si anume pe la 1458-, "protopop intre preotii Romanilor din Tinutul Inidorii", pe Petru de "Zoczath", invoindu-i locuinta in casa protopopiei si veniturile obisnuite. La 1582, castelanul da protopopia " de rit grecesc" lui Moise Pestisel, care avea datoria de a "carmui, a cerceta, a invata si a mustra" pe preotii romani de supt stapanirea cetatii. Bisericile calvinesti din acest unghiu ardelean si banatean se pastrara bine pana destul de tarziu: intre traducatorii "Paliei", Vechiului Testament, din 1582, se intalnesc predicatorul, "propeveduitorul" din Caransebes, Stefan Herce, si dascalul de scoala, "de dascalie",- isi spune insusi -, din acelasi oras al Sebesului, Efrem Zacan, pe langa predicatorul din Lugoj, Moise Pestisel, si protopopul din Inidoara – si pentru Hateg -, Achirie. Afara de acesta din urma poate, talmacitorii Bibliei arata sa fi fost dintre nemesii de prin aceste parti ale vechilor "judete" romanesti de ostasi-nobili, al caror neam s'a pastrat si pana astazi: de aceia, dupa oboceiul unguresc, numele de botez li e pus *dupa* acel de familie. Caransebesul era un insemnat centru romanesc, si de aici porni in 1545, pentru a incerca sa cucereasca principatul muntean, Basarab-Voda, Laiota cel nou; si Radu-Voda Ilias sosi impotriva lui Mircea Ciobanul, la 1552, pe aceiasi cale.

La 1560 inca, la 3 Maiu, dupa toate aceste pregatiri, Coresie, “diiaconul Coresi ot Targoviste”, si un ucenic al lui, diacul Tudor, incepeau, “cu zisa jupanului Hanesŭ Beagnerŭ”, a “Mariei Sale” Benkner, pe atunci jude al Brasovului, dupa un vechiu manuscript husit, aflat fara indoiala in Ardeal, si nu dupa vre unul adus din Tra-Romaneasca, tiparirea unei *Evanghelii* romanesti. Manuscriptul a fost reprodus fara nicio schimbare, pastrandu-se notele si tipicurile slavone ce se aflau in el. Coresi daclara ca da lucrarea sa “popilor rumanesti sa inteleaga, sa inveate Rumanii cine-s crestini”, rugand insa “pe toti sfentii parinti, oare Vladici, oare episcopi, oare popi”, cari o vor vedea, sa n’o arunce fara cercetare, caci si Apostolul Pavel marturiseste ca e mai bine a se ceti cuvantul lui Dumnezeu pe inteles decat altfel. O “jelanie” ce a avut cu judele brasovean l-a indemnat sa dea Evanghelia pe inteles.

Cum se vede, aceasta carte, care avea litere si podoabe imitate dupa ale Evangheliei lui Neagoe-Voda, era menita Romanilor din Ardeal si Ungaria, cari ajunsesera a fi adevarati “crestini” dupa cererile luteranismului, si “popilor” lor, cari nu mai aveau asupra-li “Vladici” de moda veche, ci numai “episcopi” alesi, dupa randuiala cea noua. Tparitorul se gandia si la putinta patrunderii operei sale in partile ramase ortodoxe, dar nu o pregatise pentru acestea.

Pentru a imbuna pe Domnul munteansau, mai bine, pe energica lui mama si epitroapa, Chiajna, fiica lui Petru Rares, mai mult decat pentru a da o Evanghelie inteleasa Slavilor din Balcani, Benkner porunci lui Coresi sa lucreze inca in 1562, din Mart pana in Octombre, o Evanghelie slavoneasca, in paginile careia se intalneste stema Terii-Romanesti. E o reproducere, putin izbutita, a frumoasei Evanghelii pe care un alt mester, mai mare, cu mijloace mai bogate, o daduse pentru Voda Neagoe, Basarabul cel evlavios si darnic, la 1512.

Apoi tiparnicul lui “jupanul Hanes” lucra mai departe la raspandirea Noului Testament in romaneste, dand a doua carte de Scriptura in aceasta limba, *Apostolul*, pentru publicarea caruia s’a propus data de 1563: in singurul exemplar pastrat lipseste foaia de titlu.

Coresi scrie insusi ca “multi preuti” primira editiile sale romanesti, ba inca-i cerura sa adauge la ele si un “Talc al Evangheliei, cum sa poata ei propovedui si a spune oamenilor invatatura dupa cetitul Evangheliei”. Deci se alese o Evanghelie cu lamuriri, redactata de curand in ungureste, pentru calvini, si prefacuta intr’o forma care vadeste une ori prea mult acest original, asa de deosebit de spiritul limbii noastre, in romaneste, de un necunoscut. Cartea se tipari, pe la 1564, cu “chelcĭugul si banii” unui nobil ungur, Nicolae Forró, care era cuprins de ravna de a mantui de vechile eresuri traditionale si pe teranii romani din partile ardelene si unguresti. “Popii, patriarsii, vladicii, episcopii si tot fealiulŭ de preoti” ai legii vechi erau tratati cu cea mai mare asprime, care loveste de o potriva pe catolici si pe ortodocsi, pe “papistasi” si pe “patriercasi”, adaugindu-se si critice care sant in cea mai stransa legatura cu viata poporului romanesc de la sate, si numai cu aceasta. Astfel, inchinarea la sfinti e raspinsa ca un rau obiceiu eretic, insemnandu-se ca singura datorie inchinarea catre Mantuitorul insusi, “ca sfintii morti nu audŭ rugaciunea noastra”, spune crud scriitorul calvin. Pravila Sf. Parinti e scoasa din cinste, rostul mare al clericilor pe langa Domni e osandit, aratandu-se ca ei n’au de ce sa stea cu Voda la masa, primejduindu-si sufletul in valmasagul lumii; se constata decaderea

manastirilor, din care a plecat “dascalia” de pe vremuri; de pomeni pentru morti si de rugaciuni pentru dansii, de farmecele si descantecele “muierilor” deprinse la astfel de “dracii”, de petrecerile, betiile si certele de Dumineca nu vrea sa stie acest aparator al legii crestine curate, aceiasi pretutindeni si avand in Hristos singurul ei isvor.

La aceasta lucrare se adause o alta, care in chip firesc n’are nicio legatura cu cea d’intaiu: o carte de rugaciune sau Molitvenic, nu din randul cartilor talmacite inca in veacul al XV-lea, supt inraurirea curentului husit, ci o traducere noua, facuta ca “sa inteleaga si popa ce zice insusu si oamenii ce asculta”. In carticica se dadea Tatal Nostru, Crezul, rugaciuni pentru cuminecatura, pentru botez, pentru nunta, pentru inmormantare, molitve pentru insanatosarea bolnavilor, psalmi si “cantece dein Avanghelie”, si chiar tipicul liturghiei, a vecerniei si al “slujbei de demaneata”. Pana acum nu s’a gasit un exemplar complect din aceasta lucrare revolutionara, care , cu ajutorul Guvernului calvinesc al Ardealului, a carui causa o servia, a trebuit sa aiba o larga raspandire. Talmacitorul avuse grija sa arate ca izvorul cantecelor si rugaciunilor sale sa afla in Scriptura, afara de cele “cu inteles” pentru cununie, - in care se zice, in loc de : “cutare”, dupa ungureste: “imerec” -, iar “vecernia si slujba de demaneata aveti ca si mainte”.

Nu se stie cind s’a dat si o “Pravila” pentru judecata clericilor ca si a mirenilor: ea trebuie sa faca parte insa din aceasta serie de tiparituri.